

MODERNIOSIOS ARCHITEKTŪROS PAVELDAS LIETUVOJE: TEORINIS ASPEKTAS

Marija Drėmaitė

Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, Vilniaus universitetas,

Universiteto g. 7, 01513 Vilnius, Lietuva

El. paštas marija.dremaite@if.vu.lt

Įteikta 2012 06 19, priimta 2012 07 04

Santrauka. Žvelgiant į moderniosios architektūros vertinimą ir apsaugą šiuolaikinėje Lietuvoje, galima pastebėti, kad LR kultūros vertybių registre išties yra nemažai šio laikotarpio objektų. Tačiau kalbant apie jų verčių identifikavimą ir perteikimą visuomenei susiduriama su dideliu informacijos trūkumu, nes Lietuvoje nėra atliekami sistemingi moderniosios architektūros paveldo tyrimai, o paveldosaugoje nėra šio paveldo interpretacinio diskurso. Siekiant išsiaiškinti, kodėl moderniosios architektūros pastatai ir kompleksai yra (turi būti) saugomi, kam jie atstovauja ir ką „pasakoja“, tyrime pateikiamas teorinis svarstymas apie Lietuvos moderniosios architektūros vertes, analizuojama paveldo atrankos ir apskaitos situacija. Straipsnyje chronologiniu, estetiniu ir tipologiniu požiūriu apžvelgiamas Lietuvos moderniosios architektūros paveldas, diskutuojama terminologijos klausimu¹.

Reikšminiai žodžiai: modernioji architektūra, modernizmas, funkcionalizmas, socrealizmas, socmodernizmas, moderniosios architektūros paveldas.

Įvadas

Spartūs moderniosios architektūros pokyčiai XX a. pabaigoje (modernizavimas, perstatymas, griovimas siekiant statyti naujus objektus) Vakarų Europos šalyse paskatino susirūpinimą moderniosios architektūros apsauga (Eindhoven Statement 1990), tačiau šis procesas nebuvo lengvas. Visuomenė nenoriai pripažino nesenų laikų paveldą, kurio estetinė išraiška taip pat nebuvo visiems priimtina kaip saugotina vertybė (Longstreth 1995). Eilinių pastatų, kurie buvo įdomūs tik specialistams, visuotinis įpaveldinimas susilaukė kritikos, kaip neatitinkantis šių dienų visuomeniškumo kriterijų (Kervanto-Nevanlinna 2001, 2005; Macdonald 2001). Taigi, kelias į visuotinį moderniosios architektūros pripažinimą buvo sunkus ir ilgas (Prudon 2008: 2–22).

Šiuo požiūriu Lietuvos situacija atrodytų paradoksaliai – moderniosios architektūros paveldo registravimas ir saugojimas čia pradėtas dar XX a. 8-ajame dešimtmetyje ir jame atspindėta įvairi (ne tik prestižinė) moderniosios architektūros tipologija. Ši situacija būtų labai pažangi šiuolaikinės paveldosaugos požiūriu, jei ne specifinės ideologinės nuostatos, lėmusios moderniosios architektūros objektų įpaveldinimą. Jų įtraukimas į sąrašus vyko Partijos istorijos instituto specialistams ar valdžios atstovams nusprendus „esą kultūros paminklų sąrašė per daug bažnyčių ir neva trūksta naujų paminklų“ (Nemeikaitė 2006). Kitaip tariant, į paminklų sąrašus (ypač XX a. 9-ajame dešimtmetyje) pateko tie socialistinės Lietuvos architektūros „pasiekimai“, kuriems buvo teikiama ir propagandinė reikšmė. O tarpukario moderniosios architektūros simboliai būdavo įpaveldinami kaip vietinės reikšmės istorijos paminklai, dažniausiai – kaip žymių žmonių memorialinės vietos. Nepriklausomybės laikotarpiu, nuo 1991 m. buvo pradėtas formuoti naujas Lietuvos Respublikos (nekilnojamojų) kultūros vertybių registras (Registras), kuriame buvo iš naujo įvertinti tie

¹ Tyrimas finansuojamas pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų įgyvendinamą projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuocių įgyvendinimas Lietuvoje“ (sutarties Nr. 57/MTDS-170000-2023).

prieškariniai moderniosios architektūros objektai, kurie reprezentavo reikšmingą Pirmosios Respublikos paveldą (tačiau nuodugnaus tyrimo ar sąrašo parengta nebuvo). Pačioje XX a. pabaigoje pastebimas stalininio laikotarpio architektūros persvarstymas, kai to laikotarpio objektai jau neatmetami automatiškai, o suvokiami kaip, pavyzdžiui, sudėtingos istorijos liudininkai (Žalioji tiltas su skulptūromis Vilniuje) arba socrealizmo stiliaus reprezentantai (kino teatras „Pergalė“ Vilniuje). Pastarąjį dešimtmetį į Registrą įtraukta ir keletas naujų pokario modernizmo objektų, kurių išlikimui buvo kilusi grėsmė (Koncertų ir sporto rūmai Vilniuje, Kauno laidojimo rūmai). 2005 m. visi kultūros paminklai iš sovietinių sąrašų buvo automatiškai perkelti į nūdienį Kultūros vertybių registrą ir apytiksliais duomenimis šiandien Registre yra apie 350 pozicijų² (pastatų ir pastatų kompleksų, kuriuos sudaro nuo 2 iki 10 pastatų), pastatytų 1920–1990 metais.

Kyla klausimas: ar tai daug, ar mažai, ir ar pakankama moderniosios architektūros išsaugojimui ir reprezentavimui. Nors objektų skaičius nėra mažas, iš sąrašo matyti, kad sisteminis požiūris vertinant ir įrašant moderniosios architektūros paveldą nesusiformavo. Kultūros paveldo departamento prie LR kultūros ministerijos vykdomos apskaitos apžvalga liudija chaotišką, atsitiktinį, grėsmės objekto išlikimui nulemtą įregistravimo procesą, bet ne sisteminių, nuoseklių ir konceptualių registravimą, paremtą kultūros ir (ar) architektūros istorijos tyrimais bei inventorinimu.

Taigi, ryškėja pirmoji problema, kurios esmė yra didelė atskirtis tarp Lietuvoje atliekamų moderniosios architektūros tyrimų (Drėmaitė, Petrusis, Tutlytė 2012; Petrusis 2006, 2012b; Nekrošius 2012; Petrusis ir kt.) ir paveldosauginio diskurso formavimo, kuriam atstovauja Kultūros vertybių registras. Antrosios problemos pagrindą sudaro Registre esančių objektų verčių identifikavimo ir perteikimo visuomenei trūkumas. Pagrindinis apskaitos dokumentas – Nekilnojamosios kultūros vertybės apskaitos aktas (Aktas) iš esmės fiksuoja tik tai, ką reikia saugoti objekte, bet nepagrindžia, kodėl tai reikia saugoti. Registro (ne)reprezentatyvumas tampa sunkiai suvokiamas, nes gausybė į jį patekusių objektų yra atrinkti remiantis labai įvairiais ir nenuosekliais kriterijais, neatlikus lyginamųjų tyrimų. Todėl šio tyrimo tikslas yra konceptualiai pažvelgti į Lietuvos moderniosios architektūros paveldo

vertinimo ir atrankos sistemą bei remiantis pasaulio moderniosios architektūros paveldo teoretikų darbais, Lietuvos architektūros istorikų tyrimais ir Registro informacija apžvelgti moderniosios architektūros paveldo problematiką.

Moderniosios architektūros paveldo sampratos plėtra ir problematika

2001 m. UNESCO Pasaulio paveldo centras, ICOMOS (Tarptautinė paminklų ir vietų apsaugos taryba) ir DOCOMOMO (Tarptautinė moderniosios architektūros dokumentavimo ir apsaugos darbo grupė) pradėjo jungtinę Moderniosios architektūros identifikavimo, dokumentavimo ir propagavimo programą, siekdami sukurti konceptualių požiūrį į moderniosios architektūros paveldą (World Heritage Series 2003). Šios iniciatyvos rezultatas – dešimtmetis kruopštaus darbo (Prudon 2008; Conservation... 2007; Welterbestätten... 2007; The Soviet Heritage... 2007; Macdonald 2001; Dangerous Liaisons... 2001 ir kt.), kurį vainikavo ICOMOS priimtas vadinamasis Madrido dokumentas (2011), pateikęs elgesio su moderniosios architektūros palikimu gaires.

Vis dėlto, nepaisant aktyvios tarptautinės veiklos, modernizmo paveldas vis dar yra prieštaringas terminas. Žodis „modernizmas“ aiškiai nurodo į vertybes ir procesus, kurie yra nutraukę saitus su praeitimi ir orientuoti į tai, kas yra nauja ir šiuolaikiška; o žodis „paveldas“ aiškiai susijęs su tuo, kas yra tradiciška ir liudija praeities pėdsakus (Kervanto-Nevalinna 2001: 140). Taigi, teoriškai klausimas, ar reikia saugoti modernizmo architektūros paveldą, neturi vienareikšmio atsakymo. Kai kurių teoretikų nuomone, modernizmo išsaugojimo idėja pati savaime yra prieštaringa. Anglų filosofas Owen Hatherley žvelgia į tai iš modernistų perspektyvos, teigdamas, kad jų nedomino tęstinumas, juo labiau amžinybė. Modernistiniuose pastatuose ypač svarbi buvo funkcijos, interjero ir eksterjero sąsaja, o netekus pirminės funkcijos, nebelieka prasmės šiuos pastatus saugoti ir restauruoti, nes pritaikius naujai panaudai iš pastato lieka tik „tuščias kevalas“ (de Boer 2008). Todėl dalis teoretikų siūlo moderniosios architektūros pastatus tiesiog naudoti nesuteikiant jiems jokio paveldosauginio statuso (išskyrus muziejinį pritaikymą, kai yra galimybė išsaugoti ir demonstruoti autentišką sumanymą). Vis dėlto tai nėra nuosekli pozicija, nes tokiu atveju ateityje šios architektūros palikimą suformuos ne paveldosauga, o rinka.

Akcentuojama ir pačių modernistų nuostata „nėsiskaityti su praeitimi“, kurios pavyzdžiu gali būti laikomas Europos miestų modernizavimas pokariu. Kritikai klausia: jei architektai modernistai demonstravo nerūpestingą požiūrį į istorinį palikimą, tai ar reikia saugoti jų pačių kūrinius, dabar tampančius istoriniu

² Sąrašas yra apytikslis, nes Kultūros vertybių registre (<http://kvr.kpd.lt>) nėra paieškos pagal statybos datą (laikotarpį), autorių ar stilių – tik pagal geografinę lokalizaciją, o daugiau kaip šimtas tiriamajam laikotarpiui priskirtinų objektų neturi patikslintų duomenų ir fotografijų, todėl tikslaus objektų skaičiaus nustatyti nepavyko. Vis dėlto manytina, kad šiame tyrime naudotas 350 pozicijų sąrašas yra pakankamai reprezentatyvus ir juo remiantis galima daryti išvadas bei apibendrinimus.

palikimu? Pavyzdžiui, kai apgailstaujama dėl Kaune nugriauto prekybos centro „Mercurijus“, pamirštama, kad jį statant buvo suardyta istorinė Naujamiesčio urbanistinė struktūra ir nugriautas bene pirmasis specialiai kino teatrui statytas pastatas („Triumf“). Kiti pripažinti sovietinio modernizmo kūriniai – LKP CK rūmai (dabar Vyriausybės rūmai) arba „Lietkoopsąjungos“ rūmai Vilniuje, Gedimino prospekte – taip pat nebuvo pastatyti tuščioje vietoje – ten stovėjo istoriniai pastatai, tuo metu nelaikyti vertingais.

Vis dėlto neteisinga būtų to meto architektams priskirti visiškai nerūpestingą požiūrį į istorinį miesto paveldą, kaip tik – tas požiūris greičiau buvo bendrųjų visuomeninių vertybių atspindys: juk statant LKP CK rūmus architektas V. E. Čekanauskas visomis priemonėmis išsaugojo Šv. Jurgio bažnyčios varpinę (kurią laikė vertingu paveldu), tačiau XIX-ojo amžiaus pastato, kurį teko nugriauti dėl rūmų statybos, tuo metu niekas nelaikė vertu paveldo statuso. Taigi, vienas iš modernizmo architektūros bruožų – nesiskaitymas su istoriniu palikimu – yra laikotarpio mentaliteto atspindys, kuris neturėtų daryti įtakos sprendžiant pačių modernistų pastatytų objektų vertę. Modernioji architektūra jau pati yra tapusi istorija (su savo pradžia ir pabaiga) ir paveldo diskurso dalimi.

Naujų problemų paveldosaugininkams kelia ir nepaprastai išsiplėtusi moderniosios architektūros samprata. Pastarųjų dešimtmečių tyrimai jos apibrėžimą išplėtė nuo labai aiškiai chronologiškai ir stilistiškai apibrėžto tarptautinio modernizmo reiškinių (*Modern Movement*) link kur kas platesnės sampratos, apimančios modernybę, atspindėtą architektūroje. Anksčiau, vadovaujantis modernistine samprata, prioritetas buvo teikiamas žymiųjų architektų (Walter Gropius, Le Corbusier, Mies van der Rohe ir kt.) suprojektuotiems avangardiniais ir simboliniams tarptautinio modernizmo objektams (vadinamosioms modernizmo „ikonoms“), o XXI-ajame amžiuje imta vertinti ir „kitus“ modernizmus bei reiškinius taip išplečiant moderniosios architektūros paveldo ribas (Buivydas 2001). Į tyrimų lauką pateko ne tik vakarietiškas, bet ir socialistinis, ir trečiojo pasaulio modernizmai, atskleidę milžinišką statybinį palikimą, gerokai praplėtusį moderniosios architektūros paveldo geografinį arealą.

„Kitų“ modernizmų iškilimas postmodernioje visuomenėje rodo konceptualią slinktį nuo eurocentriško, vakarietiško, elitinio ir kanoninio modernizmo link modernizmų pliuralizmo. Tokie „kiti“ kelia iššūkį tradicinei modernizmo sampratai, pavyzdžiui, tarptautinio modernizmo kanoną papildė tautiniai, vietiniai ir regioniniai „kiti“ (įvairūs tautinės išraiškos ieškojimai moderniojoje architektūroje, ypač būdingi ir Lietuvai); šalia pripažintų meistrų kūrinių iškilo ano-

niminiai, neprofesionalūs ir eiliniai „kiti“ (pvz., masinė gyvenamoji statyba, tipiniai projektai); modernizmo techninį progresą reprezentuojančių kūrinių sąrašą papildė menkesnieji „kiti“ ir su modernizmo „laiko juosta“ prasilenkiantys vietiniai objektai ir reiškiniai, pavyzdžiui, socrealizmas.

Negalima pamiršti, kad visa tai ne tik praplečia moderniosios architektūros paveldo ribas, bet ir komplikuoja paveldosaugininkų misiją, nes kyla grėsmė dėl naujo kraštutinumo – moderniosios praeities fetišizavimo. Reiškinių, kai iš anksto stengiamasi į kultūros paveldo sąrašus įtraukti kiekvienos tipologinės grupės, laikotarpio ir geografinės lokalizacijos objektus, kurie ateityje gali tapti paveldu, žymi prancūzų paveldosauginės minties teoretikė, architektūros filosofė Françoise Choay pavadino „Nojaus kompleksu“ (Choay 2001: 141). Paveldo išsiplėtimas ir nuvertėjimas, vadinamoji „paveldo infliacija“, sukelia sudėtingų uždavinių tiek savininkams, tiek institucijoms, atsakingoms už paveldo apsaugą. Šią situaciją skatina ir visuomenėje bei tarp specialistų išsigalėjusi mąstysena, esą jei objektas nebus įtrauktas į paveldo sąrašus – jis automatiškai bus nugriautas. Registas tampa nebe vertingiausių valstybės objektų sąrašu, bet ir prieglobsčiu objektams, kurie gali tapti vertybėmis, nes tarp kraštutinių pasirinkimų „restauruoti – nugriauti“ nebelineka tarpinės grandies – objektą tiesiog naudoti. Tačiau net ir Registre esančius objektus gali ištikti rinkos nulemta modernizacija, kurią vaizdžiai užfiksavo N. Lukšionytė architektas Vytauto Landsbergio namo „remonto“ Kaune istorijoje (Lukšionytė 2012).

Nenuoseklus moderniosios architektūros sąrašo formavimas Lietuvoje kelia būtent tokią grėsmę. Tenka suvokti, kad nepaisant entuziastų grupių aktyvumo, į moderniosios architektūros paveldo „Nojaus arką“ nepavyks patalpinti viso modernybės palikimo, o paveldosauga vis dar išlieka veikla, kurios objektą formuoja vertinimo ir atrankos procesas.

Chronologinė, estetinė ir tipologinė moderniosios architektūros reprezentacija

Per pastarąjį dvidešimtmetį pasiekta, kad modernioji architektūra būtų apibrėžiama per kultūrinių procesų visumą (van Oers 2003), o tai paveldosaugoje lėmė paraleliai išsirutuliojusias tris moderniosios architektūros sampratos kryptis. Pirmoji samprata yra gana tradicinė, nes *modernizmo architektūros paveldas* yra tapatinamas su konkreto judėjimo bei stiliaus samprata ir apima 1920–1970 m. vienos krypties architektūros objektus, kompleksus ir urbanistiką. Šiai sampratai atstovauja DOCOMOMO organizacija bei įvairios draugijos, globojančios modernizmo paveldą. Antroji samprata išsirutuliojo gilinantis į bendruosius

XX-ojo amžiaus architektūros procesus ir yra gerokai platesnė už pirmąją, nes susitelkia į visą XX a. architektūros paveldą (Burke 2007). Šio paveldo įvairovę reprezentuoja ne tik modernizmas, bet ir kitos architektūros srovės bei judėjimai (net ir nemodernūs). Tokią sampratą propaguoja ICOMOS XX a. komitetas bei įvairios XX a. paveldo draugijos. Trečioji, plačiausia samprata yra vadinama *modernųjų laikų paveldu*, nes apima XIX–XX a. objektus ir vietas, susijusias su nuo industrinės revoliucijos prasidėjusia pasauline modernizacija. Šiai sampratai, kaip bendram XIX–XX a. modernųjų laikų palikimui, atstovauja UNESCO Pasaulio paveldo sąrašas (Jokilehto 2007: 23). Savo plačiu kultūriniu požūriu ši samprata peržengia vien tik architektūros paveldo ribas ir siekia įprasmiti bendruosius žmonijos modernųjų laikų gyvenimo formų pokyčius.

Moderniosios architektūros sampratų įvairovė bei Madrido dokumente užfiksuota šiuolaikinė moderniosios architektūros samprata skatina persvarstyti Lietuvos moderniosios architektūros paveldą ir jo reprezentaciją Kultūros vertybių registre, t. y. suprasti, ką ir kodėl saugome. Pagrindines problemas čia kelia apibrėžimo platumas, palikimo gausa ir nuoseklios inventorizacijos trūkumas, unikalumo ir tipiško santyko klausimas bei estetinis (ne)pripažinimas. Šias problemas turėtų išspręsti atrankos kriterijai, tačiau, nors daugelyje tarptautinių dokumentų teigiama, jog moderniajai architektūrai turi būti taikomi bendrieji architektūros paveldo apsaugos principai, visuotinai pripažįstama, kad šio palikimo gausa ir specifika reikalauja specialių atrankos kriterijų.

Ilgą laiką architektūros paveldo atranką ir apsaugą lėmė estetinis vertės kriterijus, kuriame stiliaus grynumas ir architektūros reprezentatyvumas atliko lemiamą vaidmenį (Nation Style Modernism ... 2006: 7), tačiau ilgainiui architektūra pradėta suvokti kaip kultūrinių ir socialinių procesų visuma. Atsižvelgiant į šią problematiką, JAV DOCOMOMO padalinys parengė specialiai moderniajai architektūrai vertinti skirtus kriterijus, kuriuose išryškintas socialinis architektūros reikšmingumo aspektas (How to Evaluate...). Objektas turi būti pastatytas modernizmo laikotarpiu (apie 1920–1970 m.) ir atitikti šešis kriterijus, būdingus moderniajai architektūrai:

1. technologinis kriterijus: ar objekte panaudotos novatoriškos modernios technologijos siekiant įgyvendinti konstrukcinius, programinius ar estetinius tikslus;
2. socialinis kriterijus: ar projektas atspindi besikeičiančius XX a. socialinio gyvenimo modelius; ar architektas mėgino pagerinti gyvenimo ar darbo

sąlygas ar žmonių elgseną naudodamas objekto formą ar funkciją;

3. meninis ir estetinis kriterijus: ar objektas demonstruoja kompozicijos, proporcijų, mastelio, medžiagų ir detalių meistriškumą;
4. pavyzdinis (kanoninis) kriterijus: ar objektas ir (arba) autorius yra žymus ar įtakingas; ar tai pavyzdinis objektas;
5. įtakos kriterijus: ar šis darbas buvo savo srities pradininkas (pionierius) ir savo būdingais bruožais padarė įtaką kitiems architektams;
6. vientisumas/autentiškumas: ar originalus architektūrinis sumanymas išlikęs ir matomas; ar yra padaryta medžiaginių pakeitimų, susijusių su objekto ar vietovės architektūriniu integralumu.

Lietuvoje panašių atrankos ir vertinimo principų, skirtų moderniajai architektūrai, parengta nebuvo. 2005 m. patvirtintame „Nekilnojamų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų apraše“ (Kriterijai 2005) numatyti tik labai bendri vertinimo aspektai, architektūros paveldui konkrečiai nurodant tik amžiaus cenzą – 50 metų, o „Vertinamų objektų ar vietovių, jų dalių ir elementų pavyzdinių vertingųjų savybių sąrašas“ (Kriterijai 2005: priedas) neliko vietos tokiems svarbiems architektūros paveldą pagrindžiantiems duomenims kaip autorius, statybos data (laikotarpis) ir stilius. Problemą mėginama spręsti laisva forma įrašant šiuos duomenis vertingųjų savybių sąrašas, o tai lemia terminų painiavą. Nagrinėjant Lietuvos moderniosios architektūros paveldą iškyla objekto apibrėžimo problema – kaip šiuolaikinių tyrimų ir paveldosauginių dokumentų kontekste nustatyti šio paveldo ribas; kurią diskursą pasirinkti – moderniosios ar modernistinės architektūros? Šią problemą dar 2001 m. aktualizavo menotyrininkė Jolita Mulevičiūtė, akcentavusi ribą tarp kategorijų *modernizmas* ir *modernumas*. Autorė kompetetingai apibrėžė, kad modernumas reiškia tai, „kas šiuolaikiška, aktualu, atitinka esmines dabarties tendencijas, atspindi amžininkų poreikius, vertybes, idealus“. Tačiau tai ne visuomet susiję su modernizmo principais, „sąmoningai, programiškai keliami antiakademistine, antiistoriška nuostata“ ir socialinių reformų siekiu. Modernizmas nors yra vyraujantis, bet ne vienintelis praėjusio šimtmečio kultūros tipas, rašo Mulevičiūtė (2001: 16).

Tai aktualu ir Lietuvos dvidešimtojo amžiaus architektūrai, kurioje iškyla dar ir moderniosios architektūros tęstinumo klausimas. Vakaruose modernizmas yra ištisinis architektūros istorijos laikotarpis, nors ir skirstomas į tarpukario ir prieškarinio periodus, o Lietuvos moderniojoje architektūroje tiek istoriškai, tiek stilistiškai šią raidą paveikė politinės-ideologinės

sąlygos, kurios nulėmė tris pagrindinius chronologinius laikotarpius ir vyraujančius stilius: tarpukario (modernizmas), pokario (socrealizmas) ir vėlyvojo sovietmečio (socmodernizmas).

Tarpukario architektūros įvairovė ir modernizmas

Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpis (1918–1940 m.) išskyla kaip vienas reikšmingiausių Lietuvos architektūros istorijos laikotarpių, kai naujos architektūros misija sutampa su nacionalinės valstybės kūrimu ir statyba tiesiogine prasme. Nors modernizmas čia formavosi ne kaip avangardinė architektūra, tačiau šio laikotarpio nauji pastatų ir kompleksų tipai (ypač švietimo, sveikatos, pramonės ir gynybos srityje), naujos sostinės ir infrastruktūros objektų statyba aiškiai liudija modernios valstybės kūrimo siekius. Šiuo požiūriu beveik 300 Registre esančių 1920–1940 m. laikotarpio pastatų ir jų kompleksų tik iš dalies reprezentuoja šią su valstybės statyba susijusią tipologiją, nors reikšmingiausieji laikinosios sostinės objektai yra surašyti, kaip ir regioninius savitumus atspindintys Vilniaus bei Klaipėdos modernizmo architektūros pavyzdžiai. Architektūros istorikai (Kančienė 2002; Minkevičius 2001; Petrulis 2008b) yra pateikę gana išsamią tipologinę tarpukario moderniosios architektūros klasifikaciją, kuri galėtų būti pagrindu atrenkant objektus į Registrą.

Paveldo atrankai, ypač moderniojoje architektūroje, yra labai svarbus novatoriškumo arba pirmumo aspektas, todėl dera pasitikslinti, ar jau yra vieningai sutarta, kada prasideda modernizmas Lietuvoje ir kas yra tie modernizmo pionieriai? Nepaisant įvairių akademinį ieškojimų ir moderniosios architektūros paveldo sampratos plėtros, didžioji dalis pasaulio architektūros istorikų sutaria, kad modernizmo architektūros pradžia – XX a. 2–3 dešimtmečiai. Nors reiškinio užuomazgos fiksuojamos jau XX a. pradžioje, tačiau daugelis mini laikotarpį tarp 1914–1920 m., kai modernizmo architektūra subręsta idėjiškai ir formos prasme (Wilk 2006: 12–21), o apie 1930 m. susiformuoja kaip stilius (Benton 2006: 162–164). Lietuvoje tradiciškai modernizmo pradžią priimta sieti su ketvirtojo dešimtmečio pradžia, kai modernizmas ima reikštis kaip stilius, kai Kaune pastatomi tokie kanoniniai objektai kaip Centrinis paštas (archit. F. Vizbaras, 1931 m.) (Kančienė 2006: 79) ir Tyrimų laboratorija (archit. V. Landsbergis, 1933–1937 m.).

Tačiau naujausių tyrimų ir naujų kriterijų (pvz., technologinio) pasitelkimas leidžia persvarstyti šią datą ir kelti klausimą, ar pirmieji inžinieriaus Prano Markūno suprojektuoti elevatoriai Kaune ir Šiauliuose (1923–1925 m.) nepaankstintų šios datos. Netgi jei au-

torius nesiekė estetinių tikslų, bet tik konstrukcinių, jis pirmą kartą architektūroje panaudojo išorėje matomą nedekoruotą gelžbetonio karkasą, kuris tuo laikotarpiu darė įspūdį ir iki šiol yra svarbi Kauno miesto kairiojo Nemuno kranto užstatymo dominantė. Įvertinant elevatorių įtaką moderniosios architektūros formoms (chrestomatinis W. Gropijaus tekstas apie Amerikos elevatorius, 1913 m.), tema tampa dar labiau intriguojanti. Abu objektai yra išlikę, tačiau nėra įtraukti į Registrą. Šioje vietoje tenka atkreipti dėmesį į nepelnytai Lietuvoje marginalizuotą pramonės architektūrą, kuri darė didelę technologinę ir estetinę įtaką modernizmui, o Lietuvoje daugelis naujovių taip pat pirmiausia atsirado pramonėje (Drėmaitė 2004).

Modernizmo pradžios datavimą gali pakoreguoti ir tipologinis arba socialinis architektūros aspektas, t. y. nauji pastatų tipai, atspindintys reformatorišką ir novatorišką modernizmo prigimtį. Pavyzdžiui, toks objektas kaip „OZE“ sveikatos namų pastatas Kaune (archit. Krečmeris ir Šragenheimas, statybos technikas G. Mazelis, 1926 m.), nors dar nepasižymi grynojo modernizmo estetika, tačiau savo planine struktūra ir funkcija reprezentuoja modernizmo vertybes apie sveiką kūną, sportą ir kolektyvinį laisvalaikį.

Aptariant laikotarpio pastatų stilių matyti, kad akademinį tyrimų naujovės dar netapo integruotos į paveldo apskaitą, nes pastatų stilius čia apibūdinamas labai nenuosekliai: „tarpukario laikotarpio racionalistinė architektūra, 4-ojo dešimtmečio stilistika, funkcionalizmas, funkcionalizmo stilistika, tarpukario modernizmas, konstruktyvizmas, nuosaikaus modernizmo stilistika, kaunietiškoji modernizmo mokykla, modernas (sic!), racionalizmas, racionalizmo stilistikos architektūrinio sprendinio visuma, naujosios architektūros stilistika, konstruktyvizmas/funkcionalizmas ir pan“.

Galima teigti, kad ši terminologinė painiava yra paveldėta iš senesniojo laikotarpio akademinį tyrimų. Neturėdami aiškaus ir paprasto tarptautinio termino *Modern Movement* atitikmens, įvairūs autoriai 1930–1940 m. architektūrą vadino racionalistinio funkcionalistinio pobūdžio architektūra (Minkevičius 2001: 93), konstruktyvizmu (Mačiulis 2002: 42–43), funkcionalizmu, modernizmu (Gūzas 1992; Kančienė 1996, 2002, 2006); nevengta ir netiksliai vartojamo termino „modernas“ (Lietuvos moderno... 1998).

Šiandien tarpukario architektūros specialistai jau sutaria, kad stilių kaita tarpukario architektūroje vyko nuosekliai, be ekstremalių perversmų, drąsesni architektūriniai bandymai buvo išimtis, o 4-ojo deš. naujoji architektūra neturėjo socialinių ir ideologinių užduočių tapti radikalia alternatyva akademizmui ir buvo greičiau formali, suvokiama kaip naujas, madingas stilius. Akademinėje bendruomenėje po truputį

prieinama vieningos nuomonės, kad pabrėžiant formaliąją šios architektūros pusę ją tiktų įvardyti bendru modernizmo terminu (Kančienė 2002, 2006). Panašios nuomonės laikosi ir Vakarų Europos autoriai, įvardydami modernizmą kaip terminą-skėtį, po kuriuo telpa įvairios modernistinės srovės, tokios kaip funkcionalizmas ar racionalizmas (Porter 2004: 121). Šioje vietoje tenka pakomentuoti šiuos du terminus.

Funkcionalizmas kaip sinoniminis modernizmui terminas nėra nevertotinas, nes architektūros istorikų nuomone, tai yra formalus XX a. 3–4 dešimtmečių „tarptautinio stiliaus“ moderniosios architektūros pavadinimas, kuris nebūtinai privalo atitikti teoriją „forma seka funkciją“. Šis terminas moderniosios architektūros diskurse pradėtas vartoti 1932 m. – tuo pat metu, kai buvo pristatytas ir „tarptautinio stiliaus“ terminas. Ypač šis terminas įsitvirtino Šiaurės šalių ir Estijos architektūros istorijoje, apibūdinant XX a. 4 deš. suklestėjusį modernizmo stilių architektūroje (Kalm 1998, 2002; Hallas-Murula 2002).

Sinonimiškai kartais vartojamas ir racionalizmo terminas (Jankevičiūtė 2003), tačiau architektūrologijoje jis turi dvejopą prasmę – kaip stiliaus samprata (tarpukario modernizmo srovė būdinga Italijai) ir kaip utilitarios bei ekonomiškios architektūros kūrybos principas, kildinamas dar iš XIX a. pr. Jean'o Nicolas'o Louis'o Durand'o racionalistinės doktrinos, kurioje pirmumas architektūroje teikiamas ne grožiui, o ekonomiškumui, naudingumui ir patogumui (Lukšionytė-Tolvaišienė 2001: 167).

Kadangi paveldo apskaitos dokumentuose yra pažeidaujamas tikslumas, ypač pagrindžiant vieno ar kito objekto poreikį išsaugoti, įprastai yra naudojami specialistų parengti klasifikatoriai, kuriuose stilius aiškiai apibrėžiamas formos ir neretai laikotarpio ribomis. Apibendrinantis modernizmo terminas šiuo atveju galėtų pagelbėti paveldosaugininkams.

Į platesnį tarpukario architektūros diskursą patenka tokios „kitos“ srovės, kaip tautinio stiliaus architektūra (Petruolis 2008a; Mačiulis 1998; Kančienė 2002), tačiau, nors keletas pastatų, reprezentuojančių šią srovę, yra įtraukta į registrą, jų savitumas apskaitos dokumentuose nėra aiškiai apibūdintas.

Į Registrą yra įtraukta ir keletas visuomeninių prestižinės paskirties pastatų, kurių estetikai yra būdingas XX a. 3-jo dešimtmečio neoklasicizmas. Nors šio stiliaus, kaip ir XX a. 4-ojo dešimtmečio neotradicionalizmo, negalėtume priskirti modernizmui, tačiau avangardinės architektūros fone ši kryptis Lietuvoje, kaip ir daugelyje Europos šalių, geriausiai atitiko reprezentatyvumo sampratą (Kančienė 2006), todėl patenka į platesnį moderniosios architektūros lauką.

Pastaraisiais metais Registrą papildė tarpukariu Vilniuje statyti 26 mediniai namai, kurių atsiradimą paveldo sąrašė galima laikyti moderniosios architektūros sampratos plėtros liudininku, t. y. vietinės tradicijos (*vernacular*) įpaveldinimu. Šis sąrašas yra paremtas nuosekliais Vilniaus Žvėryno rajono medinių namų tyrimais ir apima pastatus nuo pat XX a. pradžios. Tačiau žvelgiant į tarpukario medinių namų apibūdinimą vėl krenta į akis nenuoseklus stiliaus įvardijimas: „funkcionalizmas, retrospektyvizmas, retrospektyvizmo stilistika, neoromantizmo stilistika“. Visos šios stilistinės srovės turėtų teisę egzistuoti, jei reprezentuotų skirtingos architektūrinės išraiškos objektus. Tačiau išnagrinėjus minėtų 26 objektų fotofiksaciją, paaiškėjo, kad visi pastatai yra labai panašios paprastos išraiškos, būdingos XX a. 3–4 deš. gyvenamajai statybai (dvių aukštų, keturių butų, simetriškos kompozicijos, gana dideli langai, šlaitinis stogas). Taigi aiškėja, kad minėtų pastatų aprašus rengę autoriai neturi vieningos nuomonės apie šių pastatų stilių ir kiekvienas vartoja sau suprantamą žodyną. Nebūtų nusižengta tiesai, jei šie objektai apskritai nebūtų įvardijami kaip tam tikro stiliaus, bet greičiau tipologinės grupės ir statybos technologijos (mediniai miestų gyvenamieji namai) atstovai.

Apibendrinant tarpukario moderniosios architektūros reprezentaciją Registre aiškėja, kad modernizmas yra ryškiausia, nors ir painiai apibūdinta XX a. 4 deš. architektūros kryptis ir stilius, tačiau tendencija krypsta į platesnę tarpukario moderniosios architektūros sampratą, kurioje atsiranda vietos ne modernistiniams ir vietiniams laikotarpio architektūros objektams. Tipologinė reprezentacija dar reikalauja aiškesnio apibūdinimo ir nuoseklumo.

Sovietinė modernizacija ir modernizmas

Bene kontraversiškausias laikotarpis Lietuvos moderniosios architektūros diskurse – pokario architektūra (1945–1955 m.). Šis dešimtmetis yra suvokiamas kaip nutraukęs Lietuvos moderniosios architektūros natūralią plėtotę, o atvykėlių architektų formuota aplinka yra laikoma ryškiausiu sovietizacijos simboliu, neretai įvardijama svetimu paveldu. Pastebėtina, kad net sovietmečiu šio laikotarpio architektūra buvo labai santūriai reprezentuojama – paminklų sąrašė užfiksuoti tik keturi objektai: Žalioji tiltas su skulptūromis (vietinės reikšmės dailės vertė), Nacionalinė biblioteka ir Oro uostas Vilniuje (vietinės reikšmės architektūrinė vertė) ir Kazimiero Baršausko namas Kaune (respublikinės reikšmės istorinė vertė).

Svarbiausia problema, svarstant šio laikotarpio architektūros vietą bendrame moderniosios architektūros kontekste, yra stilistinis retrospektyvumas, nederantis

su modernizmo architektūros nuostatomis. Ši priešara pasireiškė per ideologijos ir estetikos skirtumus: viena vertus, estetinė socrealizmo doktrina buvo retrospektyvi ir neigė modernistinę estetiką; kita vertus – urbanistiniai ir plataus masto aplinkos pertvarkos projektai buvo grynai modernistiniai, jų idėjinė ir emocinė nuostata krypo į ateitį: miesto gerovės kėlimą, gyvenamųjų namų statybą, funkcinį miesto zonavimą, infrastruktūros plėtrą, apželdinimo sprendimus (Jablonskienė 2006: 15; Drėmaitė, Petrulis, Tutlytė 2012: 64–70; Petrulis 2003: 162). Nauja ideologija lėmė ir naujus pastatų tipus: specifinių kultūros, rekreacijos, švietimo, naujų administracinių ir naujų gyvenamųjų, visų pirma darbininkų ir kolūkiečių gyvenviečių statybą.

Šiuo metu Registre yra apie 20 šio laikotarpio objektų, plačiai reprezentuojančių naują tipologiją (tiltai, vaikų darželis, mokykla, geležinkelio stotys ir oro uostas, kultūros ir administracijos pastatai, gyvenamieji daugiabučiai namai). Visi Registre esantys objektai pasižymi išraiškingu ir bendru, būdingu laikotarpiui architektūriniu stiliumi, tačiau pastebima stiliaus įvardijimo problema. Kol kas vartojama labai įvairių terminų: „pokario retrospektyvinė architektūra, socialistinis realizmas, neoklasicistinis stilius, soc. istorizmas, neostoristinė architektūra, retrospektyvizmas“. Akademinuose tyrimuose jau nusistovėjo bendras socrealizmo terminas, akcentuojant 1932–1956 m. oficialią Sovietų Sąjungos meninės kūrybos doktriną ir suvokiant architektūrą kaip ideologizuoto meno dalį. Lietuvos architektūros istorijoje mėgintas įtvirtinti *retrospektyvizmo* terminas nėra priimtinas, nes jis neutralizuoja ideologinę reiškinio pusę, juo labiau, retrospektyvizmas nėra stilius, o tik kūrybinė nuostata, aptinkama įvairiose epochose. Nemažai istorikų (ypač Vakaruose) yra linkę vartoti terminą *stalinizmo/stalininė architektūra*, nes meno (taigi ir architektūros) ideologizavimas yra vienas svarbiausių šio periodo bruožų. Tiek *socrealizmas*, tiek *stalinizmas* yra tik sąlyginiai (sutartiniai) minimo laikotarpio architektūros įvardijimai, telpantys į kur kas platesnį pokario architektūros reiškinį.

Nors stalininio laikotarpio architektūros paveldas dėl savo retrospektyvinės estetikos vargiai patenka į modernizmo architektūros diskursą, nereikėtų skubėti vienareikšmiškai išmesti šio laikotarpio iš bendros Lietuvos XX a. modernizacijos, o kartu ir moderniosios architektūros istorijos bei paveldo.

Kitas sovietinis laikotarpis yra susijęs su progamine ir nuolatine visos šalies modernizacija (1955–1990 m.), kurioje architektūrinis modernizmas buvo viena iš ideologinių užduočių. Socialistinio modernizmo problematikai pastaraisiais metais buvo skirta daugybė akademinų tyrimų, kurie paskatino jo pripažinimą tarptautiniu mastu (Crowley 2008, 2009;

Reid 2009). Socmodernizmas Lietuvoje pastaraisiais metais irgi sulaukė ypatingo susidomėjimo, kurį lydėjo parodos ir akademinės publikacijos (Drėmaitė, Petrulis, Tutlytė 2012).

Tenka pripažinti, kad nepaisant išorinio panašumo su modernizmo architektūra Vakaruose, socmodernizmas yra gana savitas reiškinys, kurio raidą apribojo planinė ekonominė sistema bei medžiagų ir technologijų trūkumas. Kai kurie teoretikai jį laiko netgi grynesniu ir nuoseklesniu nei vakarietiškasis visų pirma dėl privačios nuosavybės nebuvimo ir komandinės valdžios politikos, kuri laidavo stambaus mastelio projektų įgyvendinimą (industrializacija, tipizacija, standartizacija, miestų plėtra). Tačiau lyginant su Vakarais, iškyla socialistinio modernizmo pabaigos datavimo klausimas. Periodo pradžia yra aiškiai siejama su 1955 m. SSRS politiniu posūkiu į statybos industrializaciją ir jį lydėjusiomis reformomis statyboje ir architektūroje, o periodo pabaigos klausimas dar lieka neaiškus. Vakaruose modernizmo pabaiga aiškiai (nors ir simboliškai) datuojama 1972 m. (Ch. Jencks) ir yra siejama su aštria modernizmo (kaip žlugusio projekto) kritika, kai buvo nusivilta tariamam modernizmo progresyvumu, socialiniu tikslingumu bei formų monotoniskumu ir iškilo naujos architektūrinės idėjos. Ar tokia riba tinka ir socialistiniam modernizmui?

Socmodernizmą galima suskaidyti į du etapus: pirmasis (XX a. 6–8 deš. pr.), pažymėtas elegantiško modernizmo žyme, kai susiformavo ir suklestėjo vadinamoji „lietuviškoji architektūros mokykla“ (Drėmaitė 2011); ir antrasis, įvairovės paieškų etapas (XX a. 8 deš. vid. – 9 deš.), įvardijamas vėlyvučiu modernizmu (plasticizmo, regionalizmo, struktūralizmo bei postmodernizmo formos) (Petrulis 2012a).

Būtent antruoju laikotarpiu Lietuvoje galima išskirti savitą regionalizmo srovę, kai modernizmo elementai buvo kombinuojami su liaudies architektūros tradicija arba elementais. Šio pobūdžio pastatai paplito rekreacinėje architektūroje, visuomeniniuose interjeruose, vėliau kaimo vietovių ir mažesnių miestelių visuomeniniuose objektuose (Petrulis 2012a). Didžiųjų miestų architektūroje vengiant modernizmo statiškumo ir monotonijos, tūrinės formos pamažu sudėtingėjo, buvo skaidomos į plastiškesnes, dinamiškesnes formas. Vis dėlto postmodernizmo termino suteikimas antrajam socmodernizmo laikotarpiui būtų pernelyg skubotas ir nepamatuotas, nes Lietuvoje tai buvo tik formalistinė tendencija. Priimtinesnis būtų vėlyvojo modernizmo apibrėžimas, kai modernizmo idėjos ir formos buvo tobulinamos bei modifikuojamos. Vaidas Petrulis pastebi, kad nors paskutiniais sovietmečio dešimtmečiais požiūris į modernistinius sprendimus tapo vis kritiškesnis, vis dėlto originalesni sprendimai sudarė tik nedidelę statybų dalį (Petrulis 2012a). Todėl,

nepaisant atsiradusios kritikos ir estetinės kaitos, socmodernizmo pabaigos data turėtų būti tapatinama su pačiu sistemos žlugimu 1990 m.

Socmodernizmo architektūros paveldosauginę problemą turėtų kelti automatiškas sovietinių sąrašų perkėlimas į dabartinį Registrą, kurį papildė 25 sovietmečiu įrašyti objektai (Petruelis 2012b; Nekrošius 2012). Tačiau detalai išnagrinėjus šį sąrašą paaiškėjo paradoksaliai dalykas: XX a. 9 deš. parengtas naujausias architektūros objektų sąrašas yra bene išsamiausias ir metodologiškai nuosekliausias lyginant su šiuolaikine apskaitos situacija. Jame yra atspindėti reprezentatyvūs urbanistiniai objektai, žymiausi visuomeniniai „lietuviškosios mokyklos“ ir žymiausių laikotarpio architektūros objektai – 14 kultūros, administracinių, švietimo, prekybos pastatų, reprezentuojančių įvairių srovių ir laikotarpių architektūrą. Sąrašą papildė neprestizinės architektūros objektai – individualiai projektuotų gyvenamųjų namų pavyzdžiai (5) ir netgi vienas tipinis stambiaplokštis namas. „Neringos“ kavinės interjero (archit. A. ir V. Nasvyčiai, 1959 m.) apsaugos atvejis apskritai unikalus – tai pirmasis saugomas interjeras, kurio įtraukimas į sąrašus sovietmečiu lėmė jo išsaugojimą posovietinės modernizacijos laikais. Aiškėja, kad tuo metu paminklų sąrašus sudarinėjusi Mokslinė metodinė taryba³ dirbo kompetetingai, o ideologinei propagandai skirtų paminklų skaičių visgi lenkė dėmesys kultūros objektams. Šalia oficialiosios pozicijos, vyravo ir latentinė, daug priklausiusi nuo apsaugos ir apskaitos sektoriuje dirbančių asmenybių, dėl kurių į sąrašus pateko ir ideologiškai mažiau pažangių objektų (tarp jų ir tarpukario moderniosios architektūros objektų). Šis reliktinis sąrašas neabejotinai reikalauja revizijos, tačiau demonstruoja aiškią stilistinę ir tipologinę laikotarpio architektūros reprezentaciją, kurią papildė penki Nepriklausomybės laikotarpiu įrašyti objektai. Tačiau jų atsiradimą Registre jau lėmė ne išankstinis tyrimas, bet objektų išlikimui kilusi nugriovimo arba modernizacijos grėsmė.

Modernizmas, specialistai ir visuomenė: suvokimo ir vertinimo problematika

Šiame straipsnyje akcentuojama nuoseklių tyrimų ir atrankos svarba paveldosaugoje negali būti suvokiama be visuomenės intereso. Vienas iš sovietinės paveldo-

saugos reliktų Lietuvoje – tai aiškus ir stiprus valstybės vaidmuo tiek sprendžiant objekto statusą, tiek tarpininkaujant tarp paveldo objekto ir visuomenės. Tai lemia menką plačiosios visuomenės ir savininkų dalyvavimą apskaitos procese (Petruelis 2012b; Nekrošius 2012).

Tačiau ne mažiau aktuali yra ir moderniosios architektūros suvokimo ir pripažinimo problema. Visu pirma ją kelia moderniosios architektūros specifika, pavyzdžiui, jos universalus ir tarptautinis pobūdis, kuris ne visada atitinka didelės dalies visuomenės, suvokiančios paveldą kaip nacionalinės istorijos lobyną, lūkesčius. Tačiau nereikia pamiršti, kad XX a. daugelis Europos šalių, ypač Skandinavijos šalys, būtent per moderniąją architektūrą suformavo nacionalinį identitetą (Petruelis 2012a).

Ilgą laiką buvo manoma, kad socrealizmo ir socmodernizmo architektūros saugojimą komplikuoja ideologinė įtampa. Tačiau ar tikrai pagrindinė priežastis, kuri neleidžia sovietmečio architektūriniam objektams tapti Lietuvos paveldo dalimi, yra politiškai svetima jų kilmė? Juk daug ryškesnius okupacijos ženklus atspindinti socrealistinė (stalininė) architektūra jau visai sėkmingai reprezentuojama Registre (per pastarąjį dešimtmetį įrašyta 10 objektų, o socmodernizmo – 5 objektai). Paradoksalu, tačiau stalininio laikotarpio architektūra su išraiškingos architektūros fasadais visuomenei tampa priimtinesnė išsaugojimui; pastebima netgi tendencija nekritiškai pildyti Registrą šio laikotarpio pastatais – pavyzdžiui, į jį pateko pagal analogišką tipinį projektą pastatyti kino teatrai Vilniuje, Ukmergėje ir Klaipėdoje.

Taigi, aiškėja, kad kur kas aktualesnė yra estetinio suvokimo ir (ar) pripažinimo problema. Pavyzdžiui, sovietinio modernizmo architektūros palikimas vis dar asocijuojasi su masine tipine statyba ir industriniu funkcionalizmu, t. y. „neišvaizdžia“, „šalta“, „betoninė“ architektūra (Kšivickaitė 2008a, 2008b; Nemeikaitė 2006), nors būtent tuo metu susiformuoja stipri nacionalinė architektūros mokykla, kuri sulaukia pripažinimo sąjunginiu ir socialistinio pasaulio mastu.

Šiuo atžvilgiu dideliu dabartinio Registro trūkumu reikėtų laikyti jo pažintinį neprieinamumą „nespecialistams“. Ypač pasigendama aiškinimo apie objektus, kurie atspindi besikeičiančius XX a. socialinio gyvenimo modelius. Peržvelgus visus XX a. objektus, esančius Registre, pavyko aptikti tik vieną išsamų aprašymą, kuriame objekto architektūrinė vertė grindžiama ne tik estetiniu, bet ir socialiniu kriterijumi: „Architekto Alfredo Paulausko suprojektuotas ir 1978 m. pastatytas laidojimo pastatų kompleksas, Jonavos g. 220, Kaune yra reikšmingas tipologiniu požiūriu ir vertingas sovietmečio laikotarpio architektūros objektas, vėlyvojo modernizmo

³ Nuo 1963 m. paminklų apsauga sovietinėje Lietuvoje buvo pavesta rūpintis Kultūros ministerijai, kuri paminklų apskaitos darbą pavėdė 1967 m. įkurtam padaliniiui – Mokslinei metodinei kultūros apsaugos tarybai. Vertingais pripažinti objektai buvo registruojami pagal vieną kultūrinės vertės lygmenį – paminklas; pagal tris visuomeninės reikšmės lygmenis: vietinė, respublikinė, sąjunginė; pagal penkias objektų rūšis: istorijos, archeologijos, architektūros, urbanistikos, dailės, kurios savo ruožtu dar buvo suskirstytos į 18 tipologinių grupių ir 45 tipologinius pogrupius.

reprezentantas (vėlyvasis modernizmas išryškėja kaip savotiška sovietmečio baigiamoji, dekoratyvioji modernizmo fazė, pasižyminti naujomis modifikacijomis ir išraiškos priemonėmis, ypač įvairėjančia statinių geometrija, forma bei netipinės architektūrinės minties pavyzdžiais) – vienas iš nedaugelio (ne tik iš tuo metu statytų, bet ir iki šių dienų išlikusių) pažangiausios, nestandartinės architektūros, atspindinčios reikšmingus atitinkamo laikotarpio architektūrinius pasiekimus, pavyzdžių. Objektas vertintinas dėl savitos ir retos bendrame tuo metu vyravusios tipinės architektūros fone raiškos, turinčios estetinę vertę. Plastiška, skulptūriška statinio tūrinė erdvinė kompozicija yra vienas išraiškingiausių vėlyvojo sovietmečio modernizmo stilistinės raiškos pavyzdžių Kauno mieste ir kartu visoje Lietuvoje, išsiskiriantis semantine lietuvišką pasaulėjautą atliepiančia transcendentalumo simbolika, savitai besiskleidžiančia laikmečiui būdinga architektūros ir monumentaliosios dailės sinteze. Objektas yra vienintelis Kaune ir vienas iš nedaugelio tokio funkcinio tipo pastatų Lietuvoje (po vieną tokio tipo pastatą pastatyta Vilniuje, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje)“ (Laidotuvių rūmų... 2009).

Išnagrinėjus Registrą taip pat paaiškėjo, kad būtina nuosekliau reprezentuoti pastatų tipologiją. 2002 m.

DOCOMOMO Registrų komitetas pradėjo registruoti objektus pagal funkcijas ir temas. Tai atskleidė įdomių palyginimų, parodė vėlavimo teorijos trūkumus, kuriuos paneigė kai kurių šalių avangardiniai sprendimai skirtingose architektūros šakose. Todėl siekiant išsaugoti Lietuvos moderniosios architektūros paveldą reikėtų kreipti daugiau dėmesio į tokius autentiškai išlikusius pamatinius moderniosios architektūros tipus kaip modernus namas, moderni mokykla ir universitetas, moderni ligoninė, modernus laisvalaikis (sporto ir rekreacijos objektai), moderni pramonė, moderni įstaiga (administraciniai, institutų, įstaigų objektai), nauji visuomeniniai pastatai (kultūra, modernios apeigos, ritualai, organizacijos). Atskiro dėmesio nusipelno miestų modernizavimas tarpukariu ir naujų miestų (centrų) statyba vėlyvuju sovietmečiu arba gyvenamosios architektūros projektai: pigių butų kolonijos, miesto vilos, masinės architektūros mikrorajonai, kaimo urbanizacija. Ši tyrimų kryptis yra labai perspektyvi, nes leidžia neprisirišti prie griežtos chronologijos ir stiliaus grynumo (pvz., modernistinio kanono), tačiau iškelia naujas idėjas ir funkcinį tipą, geriausiai reprezentuojantį modernybės idėjas (visuomenės pertvarkos, naujų visuomenės funkcijų, grupių, veiklos, gyvenimo būdo) architektūroje ir statiniuose.

Lentelė. 1920–1990 m. Lietuvos architektūros paveldo objektai, įrašyti į kultūros paveldo sąrašus nuo XX a. 8 deš. iki 2012 m. **Table.** Lithuanian architectural heritage buildings and sites of 1920–1990 listed from the 1970s to 2012 (the table is formed according to the data published on the site of the Department of Cultural Heritage (<http://kvr.kpd.lt>))

Objekto statybos laikotarpis	Objektai, įrašyti į Kultūros paminklų sąrašus sovietmečiu*	Nauji objektai, įrašyti į Registrą pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį 1991–2001 m.**	Nauji objektai, įrašyti į Registrą antrąjį Nepriklausomybės dešimtmetį 2002–2012 m.***	Iš viso:
Tarpukaris, 1920–1940 m.	131	59	108	298
Pokaris, 1945–1956/1958 m.	9	2	10	21
Vėlyvasis sovietmetis, 1959–1989 m.	25	1	5	31
Iš viso****:	165	62	123	350

Lentelės paaiškinimai:

* Sovietmečiu vykdytą kultūros paminklų apskaitą atspindi kultūros paminklų sąrašai, suformuoti per tris apskaitos etapus: 1967–1972 m., 1972–1977 ir 1978–1990 m. Moderniosios architektūros objektai juose buvo priskiriami istorijos arba (ir) architektūros paminklų rūšiai nurodant respublikinį arba vietinį reikšmės statusą. Per pirmąjį etapą buvo nustatyti 3 vietinės reikšmės moderniosios architektūros paminklai Vilniuje ir 13 (1 kartu su istorijos) Kaune (Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas 1973: 362–366). Per antrąjį ir trečiąjį etapus išskirti 23 vietinės reikšmės architektūros paminklai Vilniuje ir 9 Kaune (Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas 1993: 230–232, 234–235, 239). Didžioji dalis likusių objektų buvo įrašyta į vietinės reikšmės istorijos (susiję su žymių žmonių gyvenamąja vieta arba kūryba, t. y. memorialinės vietos arba mokslo ir kultūros paminklai) sąrašus.

** 1992–1993 m. didžioji dalis sovietinių kultūros paminklų sąrašų buvo peržiūrėta, išbraukti aiškiai sovietinei ideologijai atstovavę objektai (vad. „raudonieji“), o pripažinti tinkamais – perrašyti į naują Nekilnojamojų kultūros vertybių registrą. Šioje lentelės grafoje jie neminimi, pateikiami tik naujai įrašyti objektai.

*** Šioje lentelės grafoje pateikiami tik naujai per nurodytą laikotarpį įrašyti objektai.

**** Sąrašas yra apytikslis, nes Kultūros vertybių registre nėra galimybės ieškoti objektų pagal statybos datą (laikotarpį), autorių ar stilių – tik pagal geografinę lokalizaciją. Daugiau nei šimtas tiriamajam laikotarpiui priskirtinų objektų neturi patikslintų duomenų ir fotografijų, todėl tikslaus objektų skaičiaus nustatyti nepavyko.

Išvados

Vertinant ir reprezentatyviai apibendrinant Lietuvos moderniąją architektūrą tinkamiausia būtų orientuotis į įvairovę atspindintį XX a. moderniosios architektūros paveldo konceptą, reprezentuojantį moderniosios architektūros visumą (1920–1990 m.), į kurią telpa daugiau reiškinių nei modernizmo kryptis ir kurią papildo įvairios lokalinės bei regioninės srovės, reiškiniai ir specifiniai istoriniai bei kultūriniai etapai. Šį diskursą papildytų perspektyvi tipologinė reprezentacija, akcentuojant moderniosios architektūros socialinį aspektą. Moderniosios architektūros paveldo atranka į Kultūros vertybių registrą turėtų būti formuojama chronologinio, stilistinio ir tipologinio reprezentavimo principu.

Akademiniai tyrimai leidžia teigti, kad modernioji architektūra gali būti traktuojama kaip baigtinis architektūros istorijos etapas ir suvokiama istoriškai. Tai reiškia, kad ir sovietmečio architektūra turėtų būti vertinama kaip nuoseklios Lietuvos moderniosios architektūros istorijos dalis. Tačiau šios architektūros reprezentacija Registre yra nenuosekli todėl, kad 1) Registras formuojamas ne vadovaujantis konceptualiais ir lyginamaisiais tyrimais ar inventorizacija, o atsitiktiniais ir senesniųjų laikotarpių įrašais ir todėl, kad 2) architektūrinei vertei nustatyti buvo pasirinktas amžiaus cenzas (50 metų). Šis kriterijus komplikuoja išsamią moderniosios architektūros reprezentaciją, nes apima tik dalį istorinio laikotarpio. Suvokiant šį palikimą kaip vientisą XX a. moderniosios architektūros paveldą būtų galima atrinkti ir saugoti laikotarpių ir tipų reprezentantus bei stilių grynuolius. Tuomet nei amžiaus cenzas, nei ideologinis priešiškusmas nesudarytų keblumų, o tinkamai sudaryti klasifikatoriai apibrėžtų istorinį laikotarpį, stilių ar srovę.

Apžvelgus moderniosios architektūros paveldą stiliaus požiūriu, išskirtina vyraujanti modernizmo architektūros kryptis, kuriai būdinga ne tik progreso ideologija, socialinių reformų siekis, nauji architektūros objektų tipai, bet ir naujų technologijų naudojimas bei nauja estetinė išraiška. Modernizmui architektūroje ryškiausiai atstovauja du laikotarpiai: tarpukario modernizmas (funkcionalizmas) (1920–1940 m.) ir socialistinis modernizmas (1956–1990 m.), apimantis ir vėlyvojo modernizmo (1970–1990 m.) periodą. Nors stilistinė reprezentacija yra tik vienas iš architektūros paveldo vertes formuojančių elementų, atrankos procese ji yra labai svarbi, nes pagrindžia tam tikrų meninių srovių, kryptių ir stilių „grynuolių“ išlikimą.

Atsižvelgiant į pastaraisiais metais kylančią kritiką Registro formavimui ir visuomenės poreikius, aiškėja,

kad Kultūros vertybių registre reikia papildyti informaciją, pateikiant ne tik tai, ką reikia saugoti objekte (informacija profesionalams), bet ir tai, kodėl jį reikia saugoti (informacija visuomenei).

Literatūra ir šaltiniai

- Benton, T. 2006. Building Utopia, in *Modernism: Designing a New World 1914-1939*. Ed. Christopher Wilk. London: V&A Publications, 162–164.
- de Boer, T. 2008. *Revitalising Modernist Heritage*, ArchiNed.nl, 18 February 2008 [interaktyvus], [žiūrėta 2012-05-10]. Prieiga per internetą: <http://www.archined.nl/en/news/revitalising-modernist-heritage/>
- Buivydas, R. 2001. Žvilgsnis į XX a. architektūros pasaulį kaip į priešpriešų istoriją, *Urbanistika ir architektūra* 25(2): 89–96.
- Burke, S. 2007. Twentieth-Century Heritage at Risk and the Role of ICOMOS in its Conservation. *The Soviet Heritage and European Modernism* [interaktyvus]. Berlin, 15–22 [žiūrėta 2012-03-12]. Prieiga per internetą: http://www.international.icomos.org/risk/2007/pdf/Soviet_Heritage_FULL_100dpi.pdf.
- Choay, F. 2001. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge University Press.
- Conservation of Modern Architecture*. 2007. S. McDonald, K. Normandan, B. Kindred (Eds.). Shaftesbury: Donhead Publishing.
- Crowley, D. 2009. Socmodernism and the architecture of leisure in Eastern/ Central Europe in the 1960s and 1970s, in *Different Modernisms, Different Avant-gardes: Problems in Central and Eastern European Art after World War II*. Tallinn, 246–264.
- Crowley, D. 2008. Thaw Modern: Design in Eastern Europe after 1956, in *Cold War Modern. Design 1945–1970*. London: V&A Publishing, 129–153.
- Dangerous Liaisons. Preserving Post-War Modernism in City Centers*. 2001. Ed. A. Kervanto-Nevalinna. Helsinki: ICOMOS Finnish National Committee.
- Drėmaitė, M.; Petrulis, V.; Tutlytė, J. 2012. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Drėmaitė, M. 2011. Šiaurės modernizmo įtaka „lietuviškajai architektūros mokyklai“ 1956–1969 m., *Menotyra* 18(4): 308–328.
- Drėmaitė, M. 2010. Naujas senasis Vilnius: senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959 m., iš *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*. Sud. G. Jankevičiūtė. Vilnius: Lietuvos dailės istorikų draugija, 183–200.
- Drėmaitė, M. 2004. Lietuvos pramonės architektūra ir modernizmas, *Archiforma* 2: 71–80.
- Eindhoven Statement. 1990. *DOCOMOMO International Conference Proceedings: First International Conference*, September 12-15, 1990, H. J. Henkel and W. de Jonge (Eds.). Eindhoven: Docomomo International, 14.
- Gūzas, E. 1992. Apie 1918–1940 m. Lietuvos architektūrą ir jos kūrėjus, *Statyba ir architektūra* 4: 12–14; 12: 18–19.
- Hallas-Murula, K. 2002. *Funktsionalism Eestis/ Functionalism in Estonia*. Exhibition catalogue. Tallinn.
- How to Evaluate Modern Buildings and Sites*. DOCOMOMO US [interaktyvus], [žiūrėta 2011 12 10]. Prieiga per internetą: http://www.docomomo-us.org/register/how_to_evaluate

- Jablonskienė, L. 2006. Trumpa judėjimo „meną į buitį“ istorija, iš *David Mabb: menas kasdienybei: parodos katalogas*. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 12–18.
- Jankevičiūtė, G. 2003. *Dailė ir valstybė. Dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m.* Kaunas.
- Jencks, Ch. 1980. *Late-Modern Architecture and Other Essays*. London: Academy edition.
- Jokilehto, J. 2007. World Heritage of the 20th Century – Having in Mind the Gaps and Risks! *Welterbestätten des 20. Jahrhunderts – Defizite und Risiken aus europäischer Sicht. World heritage sites of the 20th Century – Gaps and Risk from a European Point of View*. Berlin: ICOMOS Heft des Deutschen Nationalkomitees XLVI, 15–23.
- Kalm, M. 2002. *Eesti XX sajandi arhitektuur / Estonian 20th century architecture*. Tallinn: Sild.
- Kalm, M. 1998. *Functionalism in Estonia/ Eesti Funktsionalism*. Guidebook. Tallinn: Docomomo-Eesti.
- Kančienė, J. 2006. Tarpukario architektūra, iš *Kultūra. Iliustruota Lietuvos enciklopedija*. Kaunas, 75–81.
- Kančienė, J. 2002. Kaunas – laikinoji sostinė, *Archiforma* 2: 97–105.
- Kančienė, J. 1996. Lietuvos architektūrų orientyrai tarpukaryje, *Archiforma* 1: 55–59.
- Kervanto-Nevalinna, A. 2001. Nostalgia for the New: Preservation Values for Modern Urban Heritage, in *Dangerous Liaisons. Preserving Post-War Modernism in City Centers*. Helsinki: ICOMOS Finnish National Committee.
- Kervanto-Nevalinna, A. 2005. Professional Reception vs Cultural Context – For Whom do we Preserve the Architecture of the Modern Movement?, in *The Reception of Architecture of the Modern Movement: Image, Usage, Heritage*. Jean-Yves Andrieux and Fabienne Chevallier (Eds.), Seventh International DOCOMOMO Conference, Institut des Etudes Regionales et des Patrimoines, Universite de Saint-Etienne, 442–447.
- Kriterijai. 2005. Nekilnojamų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas, *Žinios*, 2005 04 23, Nr. 52, Publ. Nr. 1756.
- Kšivickaitė, J. 2008a. Sovietmečio modernizmo architektūros pradimai Lietuvoje, *Urbanistika ir architektūra* 32(3): 173–182.
- Kšivickaitė, J. 2008b. Apie kintančias modernizmo architektūros funkcijas, *7 meno dienos* [interaktyvus]. 2008 m. lapkričio 14 d. Nr. 41 (823). Prieiga per internetą: http://www.7md.lt/lt/20081114/miesto_veidas/apie_kintancias_modernizmo_architekturos_funkcijas.html
- Laidotuvių rūmų pastatas, Jonavos g. 220, Kaunas*. Nekilnojamojo kultūros paveldo objekto vertinimo aktas, 2009-04-16 [interaktyvus], [žiūrėta 2012-05-05]. Kultūros vertybių registras. Prieiga per internetą: <http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=32819>
- Lietuvos modernio pastatai*. 1998. Sud. Morta Baužienė. Vilnius: Savastis.
- Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. 1973. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas, 1978–1990*. 1993. Vilnius.
- Longstreth, R. 1995. I can't see it; I don't understand it; and it doesn't look old to me, in *Preserving the Recent Past*. D. Slaton and R. A. Shiffer (Eds.). Washington: Historic Preservation Education Foundation, 1–11.
- Lukšionytė, N. 2012. Iš lietuviškos paveldosaugos paraščių: trys istorijos, *Journal of Architecture and Urbanism* 36 (1): 54–62. <http://dx.doi.org/10.3846/20297955.2012.679787>
- Lukšionytė-Tolvaišienė, N. 2001. Architektūrinio racionalizmo pamokos, *Darbai ir dienos* 28: 165–173.
- Macdonald, S. (Ed.). 2001. *Preserving Post-War Heritage. The Care and Conservation of Mid-Twentieth Century Architecture*. English Heritage. Shaftesbury: Donhead Publishing.
- Mačiulis, A. 2002. Nepriklausomos Lietuvos modernioji architektūra (1920–1940), iš *Lietuvos architektai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 42–45.
- Mačiulis, A. 1998. Tautinės architektūros paieškos (1919–1944), *Urbanistika ir architektūra* 22(4): 154–159.
- Madrido dokumentas. 2011. *Approaches for the Conservation of the Twentieth Century Architectural Heritage, Madrid Document* [interaktyvus]. Madrid: ISC20C, ICOMOS [žiūrėta 2012-05-10]. Prieiga per internetą: <http://icomos-isc20c.org/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/madriddocumentenglish.pdf>
- Minkevičius, J. 2001. Valstybės politikos atspindys architektūroje 1918–1940 m., *Archiforma* 1: 87–94.
- Mulevičiūtė, J. 2001. *Modernizmo link. Dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m.* Kaunas.
- Nation Style Modernism*. 2006. CIHA Conference Papers 1. J. Purchla and W. Tegethoff (Eds.). Cracow, Munich.
- Nemeikaitė, S. 2006. Sovietmečio architektūra bloškia į akistatą su istorijos ženklais, *Delfi*, 2006-11-14 [interaktyvus], [žiūrėta 2012-05-10]. Prieiga per internetą: <http://pramogos.delfi.lt/culture/sovietmecio-architektura-bloškia-i-akistata-su-istorijos-zenklais.d?id=11212915>
- Nekrošius, L. 2012. Sovietinių metų architektūra kaip kultūros vertybė. Vilniaus atvejis, *Journal of Architecture and Urbanism* 36(1): 38–53. <http://dx.doi.org/10.3846/20297955.2012.679787>
- Petrulis, V. 2012a. Įveikiant funkcionalizmo ribas, iš *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 107–128.
- Petrulis, V. 2012b. Sovietinės Lietuvos architektūrinio palikimo įpaveldinimo sociokultūrinės kontraversijos, *Journal of Architecture and Urbanism* 36(1): 9–15. <http://dx.doi.org/10.3846/20297955.2012.679773>
- Petrulis, V. 2008a. Architektūros idėjos tarpukaryje. 1. Politika ir tautiškas, *Archiforma* 1(41): 85–88.
- Petrulis, V. 2008b. Architektūros idėjos tarpukaryje. 2. Modernumo sampratos, *Archiforma* 2(42): 80–87.
- Petrulis, V. 2006. Stilistinės sovietmečio architektūros vertinimo prielaidos, *Urbanistika ir architektūra* 30(3): 134–142.
- Petrulis, V. 2003. Modernėjantis Kaunas: architektūra ir politika. *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška*. Vilnius: Savastis.
- Porter, T. 2004. *Archispeak. An illustrated guide to architectural terms*. London and New York: Spon Press.
- Prudon, T. 2008. *Preservation of Modern Architecture*. New Jersey: John Wiley and Sons.
- Reid, S. E. 2009. The Soviet „contemporary style“: a socialist modernism, in *Different Modernisms, Different Avant-gardes: Problems in Central and Eastern European Art after World War II*. Tallinn, 89–112.

- The Soviet Heritage and European Modernism*. 2007. J. Haspel, M. Petzet, A. Zalivako, J. Ziesemer (Eds.), Berlin: Hendrik Bäßler Verlag [interaktyvus], [žiūrėta 2012 03 12]. Prieiga per internetą: http://www.international.icomos.org/risk/2007/pdf/Soviet_Heritage_FULL_100dpi.pdf.
- Two German Architectures 1949–1989*. 2004. Exhibition catalogue. Stuttgart: Institut für Auslandsbeziehungen (ifa).
- van Oers, R. 2003. Introduction to the Programme on Modern Heritage, in *World Heritage Papers 5: Identification and Documentation of Modern Heritage*. Paris: UNESCO World Heritage Centre [interaktyvus], [žiūrėta 2011 02 05]. Prieiga per internetą: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001305/130525m.pdf>
- Vilnius, 1900–2012: naujosios architektūros gidas*. 2011. Sud. J. Reklaitė, R. Leitanaitė. Vilnius: Architektūros fondas; Baltos lankos.
- Welterbestätten des 20. Jahrhunderts – Defizite und Risiken aus europäischer Sicht. World Heritage Sites of the 20th Century – Gaps and Risks from a European Point of View*. 2007. Berlin: ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees XLVI.
- Wilk, Ch. 2006. Introduction, in *What was Modernism? Modernism: Designing a New World 1914–1939*. Ed. Christopher Wilk. London: V&A Publications, 12–21.
- World Heritage Series n°5: Identification and Documentation of Modern Heritage*. 2003. R. van Oers and S. Haraguchi (Eds.). Paris: UNESCO World Heritage Centre [interaktyvus], [žiūrėta 2012-06-01]. Prieiga per internetą: http://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_05_en.pdf

HERITAGE OF MODERN ARCHITECTURE IN LITHUANIA: A THEORETICAL ASPECT

M. Drėmaitė

Abstract. Evaluation and preservation of modern architecture in contemporary Lithuania is complicated because it is not based on thorough scientific research. However the number of protected buildings and sites is rather numerous and exceeds 350. The list of protected monuments is based on different criteria since it combines “relic” monuments from the Soviet list, and new inscriptions based on momentous research (usually when the building or site is in danger). Therefore the paper is focused on the problem of identification and transmission of the values of modern architecture in Lithuania. It analyses the situation of selection, evaluation and inscription as well as chronological, aesthetic and typological representation of the listed objects. Special attention is paid to the problem of public reception of modern architecture in Lithuania.

Keywords: modern architecture, modernism, functionalism, socrealism, socmodernism, heritage of modern architecture.

MARIJA DRĖMAITĖ

Doctor of Humanities (History of Architecture, VDA, 2006), Department of Theory of History and Cultural History, Vilnius University. Universiteto str. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
E-mail: marija.dremaite@if.vu.lt

The current research fields: architectural and industrial heritage, social contexts of modern architecture. Projects: since 2001 a researcher at numerous Nordic-Baltic research projects (“Industry and Modernism”, “Dream Factories?”, DOCOMOMO Nordic-Baltic) where she has investigated political planning and architecture in the Post-War Soviet Baltic States.

Publications: co-author of the book “Architecture in Soviet Lithuania” (2012).

Current position: Associate professor at Vilnius University; since 2006 an expert of the Department for Cultural Heritage at Lithuanian Ministry of Culture.